

Agnieszka Żółkiewska

Żydowski Instytut Historyczny im. E. Ringelbluma w Warszawie
<https://orcid.org/0000-0003-2414-3279>
azolkiewska@jhi.pl

***Nowe życie? Antologia literatury jidysz w powojennej Łodzi (1945–1949)*, red. Magdalena Ruta, przy współpracy Ewy Wiatr i Krystyny Radziszewskiej, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2018, 359 s.**

Dzieje Żydów w powojennej Polsce od pewnego czasu przyciągają uwagę zarówno badaczy żydowskich, jak i polskich, toteż doczekały się już dość obszernej literatury w kilku językach. W tym dorobku znajdują się także liczne publikacje Magdaleny Ruty, jednej z najbardziej zasłużonych badaczek tego okresu, w szczególności zaś literatury jidysz w PRL¹. Jej najnowsza książka *Nowe życie? Antologia literatury jidysz w powojennej Łodzi (1945–1949)*, opracowana przy współpracy Ewy Wiatr i Krystyny Radziszewskiej, jest pokłosiem wspólnego projektu translatorsko-wydawniczego zrealizowanego przez Uniwersytet Łódzki i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych. Ukazała się w sześciotomowej serii „Judaica Łódzkie”, prezentującej wielojęzyczną literaturę żydowską Łodzi z lat 1918–1950². Trzy tomy tej serii, wśród nich unikatowa encyklopedia getta łódzkiego³,

¹ Do najbardziej znaczących publikacji tej badaczki należą: Magdalena Ruta, *Bez Żydów? Literatura jidysz w PRL o Zagładzie, Polsce i komunizmie*, Kraków–Budapeszt: Austeria, 2012; *Nusech Pojln. Studia z dziejów kultury jidysz w powojennej Polsce*, red. Magdalena Ruta, Kraków–Budapeszt: Austeria, 2008; *Under the Red Banner. Yiddish Culture in the Communist Countries in the Post-War Era*, red. Elvira Grözinger, Magdalena Ruta, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008; *Niszt ojf di tajchn fun Bowl. Antologie fun der jidischer poezje in nochmilchomedikn Pojln / Nie nad rzekami Babilonu. Antologia poezji jidysz w powojennej Polsce*, red., wstęp, wybór, tłum. i oprac. Magdalena Ruta, oprac. części jidysz Marek Tuszewicki, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2012.

² Więcej na temat serii łódzkich judaików zob. Krystyna Radziszewska, *Postłowie* [w:] *Nowe życie? Antologia literatury jidysz w powojennej Łodzi (1945–1949)*, red. Magdalena Ruta, przy współpracy Ewy Wiatr i Krystyny Radziszewskiej, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2018, s. 311–318.

³ *Encyklopedia getta. Niedokończony projekt archiwistów z getta łódzkiego*, red. Krystyna Radziszewska, Ewa Wiatr, Adam Sitarek, Jacek Walicki, Monika Polit, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2014; *Oblicza getta. Antologia tekstów z getta łódzkiego*, red. Krystyna Radziszewska, Ewa Wiatr, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2017; Józef

przedstawiają spuściznę piśmienniczą Litzmannstadt Getto, dwa pozostałe – twórczość międzywojenną⁴.

Antologia opracowana przez Magdalenę Rutę jest szóstym i zarazem ostatnim tomem serii. Udostępnia czytelnikom obszerny wybór tekstów przetłumaczonych z języka jidysz, które zostały opublikowane w Łodzi w latach 1945–1949. W tym krótkim okresie miasto zajmowało pozycję strategicznie najważniejszą wśród innych polskich metropolii. Jako tymczasowa stolica Polski zastępowało zrujnowaną Warszawę. Odgrywało także rolę ośrodka odradzającej się po wojnie społeczności żydowskiej, która przeniosła do niego centrale wszystkich swoich organizacji i instytucji. W tych początkowych latach również na terenie Łodzi koncentrowała się i rozwijała działalność żydowskiego środowiska literackiego. Podobnie jak cała ludność żydowska zostało ono zdziesiątkowane przez wojnę – w samej Polsce ocalali nieliczni jego członkowie, natomiast wielu przeżyło w ZSRR⁵. To właśnie dokonania pisarskie tych twórców, których indywidualność odcisnęła w niemałym stopniu piętno na literaturze jidysz w pierwszych latach Polski Ludowej, prezentuje najnowsza antologia Magdaleny Ruty. Ogólną charakterystykę tej grupy dają artykuły Dawida Sfarda i Bernarda Marka, znajdujące się w pierwszej części antologii, zatytułowanej „Jedna literatura żydowska”.

Antologia zawiera materiał bardzo zróżnicowany tematycznie i gatunkowo. Z uwagi na język jidysz, w jakim powstał, był do niedawna znany jedynie dość wąskiemu gronu specjalistów. Obejmuje on twórczość literacką, która wyraźnie dominuje, jak również utwory paraliterackie o charakterze wspomnieniowym, w tym publicystykę. Teksty te z jednej strony prezentują najciekawsze i najbardziej reprezentatywne dokonania w literaturze jidysz pierwszego pięciolecia powojennego, z drugiej zaś swoją tematyką znacznie wykraczają poza obręb literatury, wchodzą w dziedzinę spraw bieżących, uwikłanych w skomplikowaną sytuację społeczno-polityczną, w jakiej znaleźli się Żydzi w Polsce zaraz po wojnie. Odnaleźć w nich można zarówno echa dyskusji, jakie owa sytuacja generowała, jak i klimat emocjonalny tamtej epoki, przeniknięty głęboką traumą spowodowaną wymordowaniem 6 mln Żydów. Liczne zresztą teksty są świadectwem samej Zagłady, zapisanym przez twórców literatury jidysz, którzy

Zelkowicz, *Notatki z getta łódzkiego 1941–1944*, tłum. Monika Polit, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2017.

⁴ *Sztetl, szund, bunt i Palestyna. Twórczość literacka Żydów w Łodzi 1900–1939*, red. Krystyna Radziszewska, Dariusz Dekiert, Ewa Wiatr, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2017; Jisroel Rabon, *Bałuty. Powieść o przedmieściu*, red. Krystyna Radziszewska, Natalia Krynicka, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2018.

⁵ Żydzi ocalali w ZSRR stanowili zdecydowaną większość społeczności żydowskiej w powojennej Polsce, liczącej w połowie 1946 r. około 216 tys. osób. Zob. Albert Stankowski, *Nowe spojrzenie na statystyki dotyczące emigracji Żydów z Polski po 1944 r.* [w:] Grzegorz Berendt, August Grabski, Albert Stankowski, *Studia z historii Żydów w Polsce po 1945 r.*, Warszawa: ŻIH, 2000, s. 111.

przeżyli ją w kraju lub poza jego granicami. O szczególnej wartości źródłowej materiałów zebranych w antologii *Nowe życie?* Magdalena Ruta pisze we wstępie: „Wybierając teksty do niej, starałam się zwrócić uwagę na najważniejsze uwarunkowania, w jakich przyszło ocalałym działać, a także na dylematy, przed którymi stanęli, oraz trudne decyzje, jakie musieli podjąć”⁶.

Trzeba przyznać, że zawartość tomu w pełni odzwierciedla intencje autorki wyboru i opracowania. W jego pięciu częściach znalazły się teksty odnoszące się do najważniejszych zagadnień tamtej epoki: wojny i Zagłady, obecności Żydów w powojennej Polsce i stosunków polsko-żydowskich, wreszcie zadań literatury, jak chociażby sprawa heroizmu czy realizmu, narzucona pod ciśnieniem stalinizacji.

Z uwagi na ten bardzo szeroki zakres tematyczny cezura antologii, obejmującej lata 1945–1949, może być myląca, jeśli weźmie się pod uwagę faktyczny czas powstania wielu zamieszczonych w niej utworów, który przypada na lata wojny i okupacji. Zostały one włączone do zbioru nie tylko dlatego, że opisywane przez nie wojna i Holokaust stanowiły najważniejsze doświadczenia tego pokolenia. Zdecydowały o tym, jak sądzę, także względy czysto formalne. Podobnie jak w przypadku literatury polskiej, przejście od żydowskiej literatury wojennej do powojennej było płynne. Dzieła stworzone w jidysz w okresie wojny ogłaszano drukiem dopiero w pierwszych latach po jej zakończeniu. Swoje premiery powojenne miały także utwory napisane w tym języku w głębi Rosji. Zaledwie ułamek tego olbrzymiego dorobku wojennego, który ukazał się w początkach Polski Ludowej, prezentuje druga część antologii, zatytułowana „Wojna i Zagłada”. Wchodzące w jej skład utwory zostały umieszczone w dwóch podrozdziałach. Podział ten oddaje odmienną przeżył wojennych twórców ocalałych w okupowanej Polsce i na Wschodzie. Nieliczne utwory tych pierwszych (Racheli Auerbach, Rywy Kwiatkowskiej, Jeszai Szpigla i Dowida Hofnunga) koncentrują się na najbardziej tragicznych doświadczeniach związanych z życiem w getcie, takich jak głód, choroba i śmierć. Ukazują również przykłady heroizmu zwykłych ludzi, ich walkę nie tylko o biologiczne przetrwanie, lecz także o zachowanie godności i człowieczeństwa. Wyróżniający się na tle pozostałych tekst Racheli Auerbach ma formę wspomnienia o poecie Herszele Danielewiczu⁷, który zmarł śmiercią głodową w getcie warszawskim. Tego rodzaju publikacje wspomnieniowe ukazywały się w tym okresie bardzo często. Inaczej być nie mogło, skoro najważniejszą misją powojennej literatury jidysz było upamiętnienie ofiar Holokaustu⁸.

⁶ Cyt. za: Magdalena Ruta, *Literatura jidysz w powojennej Łodzi – twórcy, teksty i konteksty* [w:] *Nowe życie?...*, s. XIX.

⁷ Tekst ten Racheli Auerbach włączyła później do swej prawdopodobnie ostatniej i najobszerniejszej książki o getcie warszawskim *Warszewer cawoes*. Zob. *eadem*, *Warszewer cawoes. Bagegeniszn, aktiwitetn, gojroles 1933–1943* [Warszawskie testamenty. Spotkania, działania, losy 1933–1943], Tel Awiw: Jisroel-Buch, 1974, s. 219–226.

⁸ Więcej na ten temat zob. Agnieszka Żółkiewska, *Zerwana przeszłość. Powojenne środowisko żydowskiej inteligencji twórczej. Pomoc materialna i organizacyjna ze strony CKŻP*, Warszawa: ŻIH, 2017, s. 46–49.

Oprócz memuarystyki z okresu wojny i okupacji drukowano wspomnienia o czasach przedwojennych, poświęcone zazwyczaj wybitnym jednostkom, nierzadko pisarzom i artystom. Przykładem tej najbardziej specyficznej dla tego okresu tendencji pisarskiej jest znajdujący się w antologii tekst Mojszego Grosmana, dedykowany pamięci innego wybitnego twórcy poezji jidysz, Isroela Szterna.

Odmiennej charakter mają utwory zawarte w podrozdziale drugiej części antologii, nazwanym „Ucieczka na Wschód”. Są one kroniką wojennych przeżyć tych pisarzy literatury jidysz, którzy we wrześniu 1939 r. opuścili kraj i znaleźli się w Związku Radzieckim. Kluczem do ich zrozumienia zdaje się mieniąca się różnymi odcieniami znaczeń trauma, której głównym źródłem była najpierw długotrwała rozłąka z najbliższymi, a następnie świadomość ich zagłady. Jak wynika z utworów chronologicznie późniejszych, napisanych po 1944 r., ta trauma nie skończyła się po powrocie do kraju. Bezpośrednia konfrontacja z wymordowaniem milionów Żydów odcisnęła na „ocalonych na Wschodzie” trwałe piętno i wywołała kolejne traumy. Przejmującym zapisem przeżywanych przez nich wtedy emocji są utwory zgromadzone w czwartej części antologii, opatrzonej tytułem „Na ruinach żydowskiej Polski”. Wyrażają one nie tylko rozpacz i żalobę, lecz także dławiący gniew i pragnienie zemsty za zbrodnie.

Zgoła inny obraz kondycji psychicznej tego pokolenia odsłaniają teksty zamieszczone w podrozdziałach „Odrodzenie” i „Zostać czy wyjechać”. Odzwierciedlają one dramatyczne rozterki i dylematy dotyczące przyszłości Żydów w powojennej Polsce, jakie przeżywali ocalali⁹. W wypowiedziach wyrażonych językiem poezji, prozy, dramatu i publicystyki zarysowują się dwa różne stanowiska wobec tej kwestii. Jedno, opowiadające się za pozostaniem i odrodzeniem żydowskiego życia w kraju. Drugie, popierające emigrację. O wyborze tej drugiej opcji, która ostatecznie zwyciężyła, przesądziła najpierw erupcja powojennego polskiego antysemityzmu, następnie programowa stalinizacja. U schyłku lat czterdziestych masowy exodus Żydów z Polski był już faktem dokonany.

Osobną grupę w antologii stanowią teksty poświęcone relacjom polsko-żydowskim. W latach bezpośrednio powojennych w literaturze jidysz silnie doszła do głosu potrzeba podsumowania i rozliczenia stosunków polsko-żydowskich, zwłaszcza w kontekście Holokaustu. Takiego rozliczenia domagali się także polscy intelektualiści. Dla Jerzego Putramenta miało ono stać się podstawą „odbudowy psychicznej narodu”¹⁰.

Ten bardzo ważny, rozrachunkowy nurt powojennej twórczości reprezentują utwory zebrane w części trzeciej antologii, zatytułowanej „Polacy i Żydzi”. Większość z nich nie daje jednoznacznej oceny relacji obu tych grup w czasie

⁹ Magdalena Ruta w osobnym artykule przedstawiła pogłębioną analizę poezji w języku jidysz podejmującej tę problematykę. Zob. *eadem*, „Nusech Pojln” czy „Jecijes Pojln”? *Literackie dyskusje nad żydowską obecnością w powojennej Polsce (1945–1949)*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2013, nr 2, s. 272–285.

¹⁰ Zob. Żółkiewska, *Zerwana przeszłość...*, s. 80–86.

wojny. Szczególnie interesujące pod tym względem jest opowiadanie Hofnunga. Poczekalnia dworca kolejowego, w której rozgrywa się akcja, staje się miejscem sondowania postaw ofiar, oprawców i obserwatorów. Autor dowodzi płynności tych ról na przykładzie głównego bohatera, Piotra, który z pozycji „tego trzeciego”, biernego świadka i obserwatora, przechodzi na stronę żydowskich ofiar i decyduje się dzielić z nimi los. Jego działaniem kieruje bardziej odruch niż wewnętrzne przekonanie uzasadnione wyższymi racjami moralnymi. Jest bohaterem z przypadku, emocjonalnie i mentalnie nieprzygotowanym do odegrania tak trudnej roli. Wprawdzie staje w obronie żydowskich ofiar, ale dzieje się to niejako wbrew wpojonym mu przekonaniom niechętnym Żydom, a także wbrew presji polskiego otoczenia, nastawionego obojętnie lub wrogo, co dość mocno zostało przez autora wyakcentowane.

Na szczególną uwagę zasługuje również opowiadanie *Ostatnia droga* Efrima Kaganowskiego, odnoszące się do lat bezpośrednio poprzedzających wybuch wojny, lat, z których też próbowano się rozliczyć, nigdy jednak tego rozliczenia nie dokończono. Obrachunek z Polską przedwrześniową nie sprowadza się tu jednak do bezpardonowej krytyki rządów sanacyjnych, z jaką można się było spotkać w polskiej i żydowskiej prasie komunistycznej tego okresu. Jest on o wiele bardziej wyważony i zobiektywizowany, zorientowany na rozliczenie polskiego społeczeństwa z jego przedwojennego antysemityzmu. Bohater opowiadania Kaganowskiego pada ofiarą ostracyzmu – zostaje usunięty z posady w banku za „żydowskość”. W miarę rozwijania się wartkiej akcji spirala wszechobecnej przemocy antyżydowskiej nakręca się, wciągając głównego bohatera. Z każdą minutą przypomina on coraz bardziej Kafkowskiego Józefa K. Podobnie jak on czuje, że padł ofiarą niepojętego dla niego bezdusznego systemu, który reprezentują także instytucje stojące na straży bezpieczeństwa i porządku publicznego, takie jak policja. Dla jego prześladowców nie ma najmniejszego znaczenia to, że „wcale nie przypominał Żyda”, że przeszedł wszystkie szczeble asymilacji, gorliwie wypełniał swoje obowiązki w pracy i równie gorliwie oddawał się praktykowaniu bycia wzorowym Polakiem w każdym calu i pod każdym względem.

Najbardziej radykalną ocenę relacji polsko-żydowskich przedstawia Szmerek Kaczergiński w poemacie *Kielce*, napisanym w 1946 r. pod wpływem wstrząsu spowodowanego pogromem kieleckim. Utwór ten nawiązuje poetyką do wielowiekowej żydowskiej tradycji pisania relacji o pogromach i wypędzeniach, jednocześnie wnosi nowe, nieznanne jej elementy. Ukazuje ogarnięte pogromem Kielce zamienione w „miasto rzezi”, jak w najbardziej znanym wierszu Chaima Bialika o pogromie w Kiszyniowie. Przebieg mordu oddają zmieniające się dynamicznie obrazy nasycone przemocą, agresją i makabrą. W epilogu tego wstrząsającego poematu metaforycznie spełnia się klątwa rzucona przez ocalałych na kraj urodzenia: krew ofiar Holokaustu zatapia polską ziemię za to, że zdradziła Żydów mieszkających na niej od stuleci.

W piątej części, zamykającej antologię, zatytułowanej „Polityka, pamięć i tożsamość”, są zawarte teksty powstałe w reakcji na próbę podporządkowania

literatury polityce. Pierwsze wyraźne naciski polityczne na środowisko literatów żydowskich pojawiły się już jesienią 1946 r. Wkrótce wszystkie bez wyjątku grupy żydowskiej inteligencji twórczej znalazły się pod presją polityczną specjalnie do tego celu powołanej organizacji, a mianowicie Żydowskiego Towarzystwa Kultury, które w październiku 1949 r. proklamowało przyjęcie zasad realizmu socjalistycznego¹¹. W tekstach zamieszczonych w podrozdziale „W obronie tożsamości” można łatwo wychwycić dwa wyraziste stanowiska w tej kwestii – pierwsze, perswazyjno-ofensywne, zajmowane przez pisarzy popierających reżim komunistyczny (jak Szlojme Łastik, Ber Mark, Dawid Sfard i Szmuel Wilner) i drugie, defensywne, prezentowane przez pisarzy broniących się przed rosnącą presją odgórnych dyrektyw realizmu. Jak trafnie zauważa Magdalena Ruta, była to, ogólnie rzecz biorąc, przede wszystkim obrona własnej tożsamości, a nie niezawisłości twórczej jako takiej. Podporządkowanie się wspomnianym dyrektywom oznaczało zerwanie więzi z narodem żydowskim, jego historią i tragedią. Z kolei podrozdział zatytułowany „Pamięć heroiczna i niepamięć słabych” doskonale oddaje zmagania twórców z nakazem heroizacji ofiar, jaki narzucała im ówczesna polityka historyczna, sprowadzająca historię Holokaustu do bohater-skiej walki zbrojnej.

Antologię uzupełniają dwa cenne artykuły wstępne autorstwa Magdaleny Ruty i Ewy Wiatr. O ile wprowadzenie Ruty uwzględnia szeroki kontekst historyczno-społeczny twórczości prezentowanej w zbiorze, o tyle artykuł Wiatr pokazuje jej lokalny wymiar na przykładzie życia kulturalnego największego w tamtym czasie skupiska Żydów, jakim była Łódź jako tymczasowa stolica powojennej Polski. Docenić należy także znajdujące się w części końcowej biografii twórców oraz bardzo starannie zrobione spis źródeł i literatury, indeks nazwisk, miejscowości.

W pracach nad antologią uczestniczył liczny zespół tłumaczy z języka jidysz, członków Polskiego Towarzystwa Studiów Jidyszystycznych. Poziom przekładów zebranych w antologii jest w związku z tym bardzo wysoki. Tylko sporadycznie zdarzają się pewne niedociągnięcia. Na przykład w jednym z opowiadań Dowida Hofnunga oryginalne gettowe wyrażenie „chaper” zastąpiono słowem „złodziej”. Tego rodzaju translatorskie uproszczenia wprawdzie ułatwiają polskiemu czytelnikowi lekturę, traci on jednak przez to niepowtarzalną okazję do zapoznania się z językiem wytworzonym w getcie do opisu nowych zjawisk, generowanych przez nieludzkie warunki życia w zamknięciu.

Książka *Nowe życie? Antologia literatury jidysz w powojennej Łodzi (1945–1949)*, mimo że nie jest jedynym wydaniem źródłowym dotyczącym powojennych dziejów Żydów w Polsce, stanowi podsumowanie najważniejszych osiągnięć literatury jidysz w Polsce w pierwszych pięciu latach po wojnie. Co najważniejsze, zgodnie z intencją autorki wyboru i opracowania daje także pogłębiony wgląd w traumy i dylematy Żydów polskich w trakcie wojny i w pierw-

¹¹ *Ibidem*, s. 86–87 i 118–142.

szych latach po jej zakończeniu. Prezentowane utwory literackie wprowadzają czytelnika do świata niedostępnego w tradycyjnych przekazach źródłowych, do świata emocji, które nie znalazły wyrazu nawet we wspomnieniach napisanych po wyjeździe z Polski. Na tym polega szczególna wartość tej antologii.

BIBLIOGRAFIA

- Auerbach Rachel, *Warszewer cawoes*, Tel Awiw: Jisroel-Buch, 1974.
- Encyklopedia getta. Niedokończony projekt archiwistów z getta łódzkiego*, red. Krystyna Radziszewska, Ewa Wiatr, Adam Sitarek, Jacek Walicki, Monika Polit, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2014.
- Niszt ojf di tajchn fun Bowl. Antologie fun der jidiszer poezje in nochmilchomedikn Pojln / Nie nad rzekami Babilonu. Antologia poezji jidysz w powojennej Polsce*, red., wstęp, wybór, tłum. i oprac. Magdalena Ruta, oprac. części jidysz Marek Tuszewicki, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2012.
- Nusech Pojln. Studia z dziejów kultury jidysz w powojennej Polsce*, red. Magdalena Ruta, Kraków–Budapeszt: Austeria, 2008.
- Oblicza getta. Antologia tekstów z getta łódzkiego*, red. Krystyna Radziszewska, Ewa Wiatr, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2017.
- Rabon Jisroel, *Baluty. Powieść o przedmieściu*, red. Krystyna Radziszewska, Natalia Krynicka, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2018.
- Radziszewska Krystyna, *Posłowie [w:] Nowe życie? Antologia literatury jidysz w powojennej Łodzi (1945–1949)*, red. Magdalena Ruta, przy współpracy Ewy Wiatr i Krystyny Radziszewskiej, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2018, s. 311–318.
- Ruta Magdalena, *Bez Żydów? Literatura jidysz w PRL o Zagładzie, Polsce i komunizmie*, Kraków–Budapeszt: Austeria, 2012.
- Ruta Magdalena, „Nusech Pojln” czy „Jecijes Pojln”? *Literackie dyskusje nad żydowską obecnością w powojennej Polsce (1945–1949)*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2013, nr 2.
- Stankowski Albert, *Nowe spojrzenie na statystyki dotyczące emigracji Żydów z Polski po 1944 r.* [w:] Grzegorz Berendt, August Grabski, Albert Stankowski, *Studia z historii Żydów w Polsce po 1945 r.*, Warszawa: ŻIH, 2000.
- Sztetl, szund, bunt i Palestyna. Twórczość literacka Żydów w Łodzi 1900–1939*, red. Krystyna Radziszewska, Dariusz Dekiert, Ewa Wiatr, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2017.
- Under the Red Banner. Yiddish Culture in the Communist Countries in the Post-War Era*, red. Elvira Grözinger, Magdalena Ruta, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008.
- Zelkowicz Józef, *Notatki z getta łódzkiego 1941–1944*, tłum. Monika Polit, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2017.
- Żółkiewska Agnieszka, *Zerwana przeszłość. Powojenne środowisko żydowskiej inteligencji twórczej. Pomoc materialna i organizacyjna ze strony CKŻP*, Warszawa: ŻIH, 2017.